

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏՐԱՎՄԱՆ ՏԱՊԱՆԱԳՐԱՅԻՆ
ՈՒ ՍԳԵՐԳԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Կարինե Ա. Սահակյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,
Շիրակի պետական համալսարան, Գյումրի, ՀՀ

Ռոզա Պ. Հովհաննիսյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Հոդվածում դիտարկվում են 1988 թվականի Սպիտակի երկրաշարժից հետո ձևավորված գերեզմանոցները՝ որպես յուրահատուկ մշակութային արխիվներ, որոնք պահպանել են անձնական և հավաքական հիշողության, վշտի, հավատքի ու ինքնության բազմաշերտ նարատիվները: Հիմնվելով տեղական դաշտային հետազոտությունների, լուսանկարների և էթնոգրաֆիկ տվյալների վրա՝ ուսումնասիրությունն անդրադառնում է, թե ինչպես են գերեզմանոցները վերածվել հիշողության տարածքների՝ արտացոլելով ոչ միայն անհատական ողբերգությունները, այլև հանրային ինքնության վերակառուցման գործընթացը: Գիտական նորույթ. Առաջին անգամ համադրվում են Գյումրու տապանագրային և բանավոր սգերգային ժառանգությունները՝ դիտարկելով դրանք որպես փոխլրացնող հիշողության համակարգ, որը միավորում է նյութական և ոչ նյութական մշակույթը: Այս մոտեցումը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու հետադեպի հիշողության ձևավորման մոդելներ, որոնք կարող են կիրառվել նաև այլ տարածաշրջաններում: Մեթոդներ և նյութեր. Հետազոտությունը կիրառում է միջդիսցիպլինար մոտեցում՝ համադրելով մշակութաբանական և նարատիվային վերլուծության մեթոդները՝ բացահայտելու անձնական հիշողությունների, խորհրդանշական պատկերների և հանրային հիշողության ձևավորման փոխհարաբերությունները: Հետազոտության ընթացքում օգտագործվել են մեր /-Կ.Ս. և Ռ.Հ./ գրառած դաշտային բանահյուսական նյութերը, որոնք ներառում են տեղական ավանդույթներ, գերեզմանաքարերի գեղարվեստական մակագրություններ, աղետի հիշողության բանավոր նարատիվներ: Դաշտային ու-

սումնասիրությունները իրականացվել են 1988թ. երկրաշարժից հետո Շիրակի և Գյումրու հին ու նոր գերեզմանոցներում: Վերլուծություն. Նարատիվային վերլուծության շրջանակում ուսումնասիրվել են գերեզմանաքարերի տեքստերը, դրանցում առկա սիմվոլիկան և պատկերագրությունը: Արդյունքներ: Վերլուծության արդյունքները ցույց են տալիս, որ Գյումրու տապանագրային և բանավոր սգերգային ժառանգությունը արտացոլում է ոչ միայն հետադեպի մշակութային հիշողության համընդհանուր օրինաչափությունները, այլև յուրահատուկ տեղային մոդել, որը կարելի է բնորոշել որպես երկակի հիշողության համակարգ: Այս համակարգը ձևավորվում է նյութական և ոչ նյութական հիշողության փոխլրացնող փոխազդեցությամբ: Հեղինակների ներդրումը. Համատեղ գրառել ու համակարգել ենք գերեզմանոցային մշակույթին, տապանաքարային արվեստին ու բանավոր նարատիվներին առնչվող մեծածավալ նյութ, կատարել ուսումնասիրություն՝ պարզելու համար, թե գերեզմանոցները՝ որպես մշակութային արխիվներ, ինչպես են պահպանում մեր ինքնությունն ու հիշողությունը:

Բանալի բառեր՝ երկրաշարժ, գերեզմանոցներ, մշակութային արխիվներ, հավաքական հիշողություն, խորհրդանշական նարատիվներ, նարատիվային վերլուծություն:

Ինչպես հղել՝ Սահակյան Կ., Հովհաննիսյան Ռ. Հիշողությունը և տրավման տապանագրային ու սգերգային ժառանգության համատեքստում // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2025: Հ. 2 (28): 112 - 123 էջեր:

DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-112

MEMORY AND TRAUMA IN THE CONTEXT OF THE GRAPHIC AND FUNERARY HERITAGE

Karine A. Sahakyan

Shirak Center for Armenological Studies of NAS,
Shirak State University after M. Nalbandyan, Gyumri, RA

Roza P. Hovhannisyan

Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA

Abstract

Introduction: This article examines cemeteries formed after the 1988 Spitak earthquake as unique cultural archives that have preserved multi-layered narratives of personal and collective memory, grief, faith, and identity. Drawing on local fieldwork, photographs, and ethnographic data, the study examines how cemeteries have become sites of memory, reflecting not only individual tragedies but also the process of rebuilding public identity. For the first time, the epigraphic and oral funeral legacies of Gyumri are combined, viewing them as a complementary memory system that unites material and non-material culture. This approach allows us to identify models of post-disaster memory formation that can be applied to other regions. **Methods and materials:** The research uses an interdisciplinary approach, combining the methods of cultural and narrative analysis to reveal the interrelationships between personal memories, symbolic images, and the formation of public memory. During the research, we used field folklore materials recorded by us /-K.S. and R.H./, which include local traditions, artistic inscriptions on tombstones, and oral narratives of disaster memory. Field studies were conducted after the 1988 earthquake in the old and new cemeteries of

Shirak and Gyumri. *Analysis*: Within the framework of narrative analysis, the texts of tombstones, their symbolism, and iconography were studied. *Results*. The results of the analysis show that the epigraphic and oral funeral heritage of Gyumri reflects not only the general patterns of post-disaster cultural memory, but also a unique local model, which can be characterized as a dual memory system. This system is formed by the complementary interaction of material and non-material memory. *Authors' contribution*: They jointly wrote and systematized a large amount of material related to cemetery culture, tombstone art and oral narratives, conducted a study to find out how cemeteries, as cultural archives, preserve our identity and memory.

Key words: *earthquake, cemeteries, cultural archives, collective memory, symbolic narratives, narrative analysis.*

Citation: Sahakyan K., Hovhannisyan R. *Memory and Trauma in the Context of Tombstone and Funerary Heritage*// Scientific Works" of SCAS NAS RA. Gyumri, 2025: Vol. 2 (28). 112-123 pp. DOI:10.52971/18294316-2025.28.2-112

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն. Հիշողությունը, տրավման և քաղաքային ինքնությունը փոխկապակցված երևույթներ են, որոնք առանձնահատուկ կերպով արտահայտվում են այն տարածքներում, որտեղ բնական աղետները արմատապես փոխել են քաղաքի սոցիալական կառուցվածքը, ֆիզիկական միջավայրը և հավաքական ինքնության սահմանները: 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժը, որի հետևանքով Գյումրին կորցրեց իր բնակչության զգալի մասը և նյութական մշակութային ժառանգության մեծ հատված, այսօր հանդես է գալիս ոչ միայն որպես բնական աղետ, այլ նաև որպես սոցիալական և մշակութային տրավմայի հիմնական կրող:

Գյումրին՝ որպես հիշողության քաղաք, իր մեջ կրում է տարբեր շերտեր նյութական և ոչ նյութական ժառանգության, որոնք ամրագրված են ինչպես *գերեզմանաքարերի մակագրություններում* [4, էջ 284], այնպես էլ *բանավոր սգերգերում* [6, էջ 123]: Այս երկակի հիշողության համակարգը կարևոր է հասկանալու համար, թե ինչպես է *քաղաքային ինքնությունը ձևավորվում, վերակառուցվում կամ կորստի մատնվում աղետից հետո*:

Հոդվածը նպատակ ունի՝

- ուսումնասիրել Գյումրու հին գերեզմանատները որպես մշակութային արխիվներ, վերլուծել դրանց տապանագրերում առկա սիմվոլիկան, տեքստերը և պատկերային շերտերը [4, էջ 311],
- համադրել դրանք սգերգերի բանավոր ավանդույթի հետ [6],
- բացահայտել հիշողության, տրավմայի և քաղաքային ինքնության փոխազդեցության մեխանիզմները:

Հետազոտությունն առանձնահատուկ է նրանով, որ համադրում է երկու մակարդակ՝ *նյութական ժառանգություն* (տապանագրեր, գերեզմանաքարային արվեստ) և *ոչ նյութական ժառանգություն* (բանահյուսական սգերգեր, բանավոր հիշողություն): Այս մոտեցումը թույլ է տալիս բացահայտել *հիշողության բազմաշերտ կառուցվածքը* և դրա ազդեցությունը ժամանակակից Գյումրու սոցիալ-մշակութային ինքնության վրա:

Տեսական հիմքեր

Հիշողության և տրավմայի հետազոտությունները վերջին տասնամյակներում ձևավորել են առանձին գիտական միջդիսցիպլինար դաշտ: Հիշողության սոցիոլոգիան

և քաղաքային անթրոպոլոգիան դիտարկում են՝ ոչ միայն *ինչպես են մարդիկ հիշում*, այլ նաև՝ *ինչպես են հիշողությունները նյութականացվում միջավայրում*:

Յան Ասմանի տեսության համաձայն՝ հավաքական հիշողությունը գործում է երկու մակարդակով՝ ա/*հաղորդակցական հիշողություն*՝ սահմանափակվում է կենդանի սերունդների փորձառությամբ և բանավոր փոխանցմամբ, բ/*մշակութային հիշողություն*՝ ամրագրվում է նյութական կրիչներում՝ տապանագրերում, պատկերներում, ծեսերում [8, էջ 55]: Մորիս Հալբավախսը [11] ընդգծում է, որ հիշողությունը միշտ տեղայնացված է, այն չի կարող գոյություն ունենալ առանց կոնկրետ տարածքի: Գյումրու հին գերեզմանոցները հենց այդպիսի *հիշողության վայրեր* են, որտեղ հավաքական ինքնությունը ձևավորվում է սիմվոլիկ նշանների, տեքստերի և արարողությունների միջոցով:

Ջեֆրի Ալեքսանդրի [8] տրավմայի սոցիալական կառուցման տեսությունը կարևոր է այս հետազոտության համար: Ըստ նրա՝ հասարակությունը աղետից հետո ոչ միայն տառապում է, այլև *կառուցում է տրավմայի նարատիվներ*՝ խորհրդանշական միջոցներով փոխանցելով փորձառությունները ապագա սերունդներին: Գյումրու գերեզմանաքարերը և սգերգերը միասին ստեղծում են այդպիսի նարատիվային շերտեր:

Վիկտոր Թըրների [12] ծիսական գործընթացների մոտեցումը նույնպես կարևոր է: Գյումրու սգերգերը, ինչպես նաև գերեզմանաքարերի սիմվոլիկան, դիտարկվում են որպես *liminal* (սահմանային) պրակտիկաներ, որոնք օգնում են համայնքին անցնել մահվան, կորստի և վերակառուցման փուլերով: Այս տեսական շրջանակը թույլ է տալիս դիտարկել Գյումրու հին գերեզմանոցները ոչ միայն որպես *պատմական փաստերի կրողներ*, այլև որպես *մշակութային ինստիտուցիոնալ հիշողության դաշտեր*, որոնք ձևավորում են քաղաքային ինքնության ներկա և ապագա շերտերը:

Գերեզմանոցները՝ որպես մշակութային արխիվներ

Վերլուծության նպատակն է բացահայտել գերեզմանոցային պատկերագրության, սիմվոլիկայի և տեքստերի համակարգը՝ հասկանալու դրանց դերը տրավմայի մշակութային ներկայացման մեջ: 1988 թվականի Սպիտակի երկրաշարժից հետո Գյումրու գերեզմանոցները վերածվեցին յուրատեսակ *մշակութային արխիվների*, որոնք պահպանեցին աղետի հիշողությունը: Սգո պատկերագրությունը, խաչքարերի կոմպոզիցիաները և արձանագրությունները վկայում են ոչ միայն անհատական կորուստների, այլև հավաքական դիմակայության մասին [11, pp. 145-147]: Գյումրու գերեզմանոցներում արձանագրված խաչքարերի մանրագրող սիմվոլիկան արտացոլում է հայկական հոգևոր ավանդույթների շարունակականությունը և նրանց փոխակերպումը ժամանակակից տրավմայի համատեքստում: Բացի այդ, գերեզմանոցային արձանագրություններում հանդիպող սիմվոլները՝ ճաքած սրտեր, ժամացույցի սլաքներ, աղավնիներ և խաչեր, վկայում են ինչպես աղետի ժամանակի հանկարծականության, այնպես էլ հույսի և հավատի շարունակականության մասին: Աղետի հետևանքով զոհվածների հարազատների պատմությունները վկայում են, որ գերեզմանաքարերի տեքստերը պահպանել են համայնքային ինքնության կարևորագույն շերտերը: Այսպիսով, գերեզմանոցների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ոչ միայն արձագանքում են տրավմային, այլև նպաս-

տում քաղաքային ինքնության վերակառուցմանը՝ ընդգծելով հիշողության շարունակականությունը [8, p. 202]:

Հետազոտության դաշտային բաղադրիչը ներառում է Գյումրու հին (Ալեքսանդրապոլի շրջանի) և հետադետյան՝ նոր (1988 թ. Մպիտակի երկրաշարժից հետո) գերեզմանաքարերի մակագրությունները, ինչպես նաև լացերգերը, որոնք արձանագրվել են Գյումրու և Շիրակի գերեզմանոցներում և պահպանվել են գրավոր կամ բանավոր փոխանցմամբ: Տվյալների հավաքագրումը իրականացվել է ինչպես աղետից հետո՝ 1989-93թթ., այնպես էլ 2022-2024 թթ. ընթացքում:

Մեր դաշտային աշխատանքների ընթացքում փաստագրվել է ընդհանուր 312 գերեզմանաքար՝ մակագրություններով (134 նախադետյան և 178 հետադետյան): Վերլուծության մեջ ընդգրկվել է 65 գերեզմանաքար՝ ընտրված պահպանվածության, մակագրության ընթերցելիության և հետազոտական ներկայացուցչականության չափանիշներով: (Հին գերեզմանաքարերի որոշ մակագրություններ մաշված կամ անընթերցելի էին, ինչը սահմանափակեց դրանց ամբողջական փաստագրումը):

Տապանագրային մշակույթ

Նկատվում է երկշերտ կառուցվածք՝ ա/ ավանդական կրոնական և աղոթքային էպիտաֆիաներ՝ մինչև աղետը տարածված, բ/ էքսպրեսիվ և բանաստեղծական տեքստեր՝ ստեղծված աղետից հետո, որոնք ներառում են սիմվոլիկ պատկերներ, հուզական մետաֆորներ և ուղղակի դիմում անցորդին: Գյումրու դեպքում առանձնահատուկ է այն, որ նյութական և ոչ նյութական հիշողության կրիչները փոխլրացնում են միմյանց. տապանագրերը և լացերգերը միասին ձևավորում են երկակի հիշողություն, որը միավորում է քարով վավերացված և ձայնով փոխանցված ժառանգությունը:

1. Ավանդական կրոնական և բանաձևային մակագրություններ. Այս խումբը բնորոշ է նախադետյան շրջանին և ունի բանաձևային արժեք՝ ուղղված հոգու խաղաղության և Աստծո ողորմության խնդրանքին: Օրինակներ՝ «Աստ հանգչի խաղաղությամբ Մարիամ Ավիբեանց (ծնեալ 1783, վախճ. 1831 թթ.):» «Կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ և ծնողաց իմոց»: «Աստ հանգչի ոսկերք Վարդիթեր Թոփչեանցի, // Ով հանդիպի, տա ողորմի» [3]: Այս տապանագրերը կառուցվածքային առումով ցույց են տալիս միջնադարյան հայ էպիտաֆիական ավանդույթի շարունակականությունը և կրոնական աշխարհընկալման գերակայությունը (Տե՛ս նաև հոդվածի Հավելվածը՝ *Գյումրու հին գերեզմանատների ավանդական տապանագրերի ընտրանին*):

2. Սոցիալական և մասնագիտական ինքնության արձանագրում. Որոշ մակագրություններ արտացոլում են հանգուցյալի սոցիալական դերակատարումը կամ արհեստը, ինչը վերաժվում է կենսագրական փաստագրության: Օրինակներ՝ «Ժողովրդի դարդերի թարգման, կոյր աշուղ Համբարձում Աղամեան (Համբո) 1867-1904»: «Ես եմ ծառայ ճարտարապետ եկեղեցիք շինողն և խաչքարերը զարդարող վարպետ Մանուկ Պետրոսեանց, վ. 1909 թ. նոյեմբ. 15-ին» [3]: Այսպիսի էպիտաֆիաները ծառայում են նաև որպես մասնագիտական հիշողության պահպանման գործիք:

3. Հետադետյան հուզական և բանաստեղծական մակագրություններ. 1988 թ. երկրաշարժից հետո գերեզմանաքարային տեքստերը հագեցած են հուզականությամբ, բա-

նաստեղծական պատկերներով և անմիջական ողբով: Օրինակներ՝ «Մենք քար արցունքով կրծքերս ենք ծեծում ու չենք հասկանում՝ մի՞թե դու չկաս...»: «Չենք դողանքի էլ այս կյանքում... որ մենք դարձանք համր մի զանգ», «Երկրաշարժը կյանքս խլեց» [3] և այլն: Այս տեքստերը փաստում են սգի և տրավմայի ուղիղ արտահայտումը, որը բնորոշ է հետադետյան բանավոր մշակույթին:

4. Բանաստեղծների տողերի ինքնատիպ ընտրանի. Որոշ գերեզմանաքարեր կրում են հանգուցյալի սեփական ստեղծագործություններից հատվածներ, ինչը յուրահատուկ ինքնագրային ժառանգություն է: Օրինակներ՝ «Մենությունդ կողպել՝ դեռ ապրել ես ուզում, բառը թողած անտեր, ցավից փախած աղջիկ...» /Անահիտ Հարությունյան/: «Թվում է՝ սուտ ես, մահ ու մոռացում...» /Շմավոն Թորոսյան/ [3]: Այս երևույթը համեմատելի է Ճապոնիայի որոշ շրջանների հետ, որտեղ հուշաքարերին փորագրվում են անհատական հոբու կամ թանկա բանաստեղծություններ [10, p. 8]:

5. Ուղղակի երկխոսություն անցորդի հետ. Շատ մակագրություններ դիմում են անցորդին՝ ստեղծելով կենդանի երկխոսություն: Օրինակներ՝ «Ո՛վ անցավոր..., հիշիր, անցորդ, ես իմ տանն եմ, իսկ դու հյուր ես աշխարհում»: «Կարեկի՛ց անցորդ, թե զիս հարցնես...» [3]: Մա վկայում է ոչ միայն սգի ինտերակտիվ բնույթի մասին, այլև մահվան սոցիալական ընկալման հնագույն շերտերի պահպանման մասին: Ջեֆրի Ս.Ալեքսանդրը մշակել է տրավմայի մասին ինքնատիպ սոցիալական տեսություն: Նա պնդում է, որ տրավմաները ոչ միայն հոգեբանական են, այլև կոլեկտիվ փորձառություններ, և որ տրավմայի հետ կապված աշխատանքը կարևոր դեր է խաղում կարևոր սոցիալական հակամարտությունների ծագումն ու արդյունքները սահմանելու գործում [9, p. 23]:

6. Միմվոլիկա և պատկերագրություն. Հետադետյան գերեզմանաքարերին հաճախ հանդիպում են ժամացույցի, կոտրված ծաղկի, նռան, դափնու տերևի պատկերներ, որոնք համալրվում են մակագրություններով: Օրինակ՝ «Իմ ճակատին այս էր գրված, որ թառամեմ դեռ չծաղկած» [3]: Այս միմվոլիկան համընկնում է համընդհանուր սգի մշակույթներում կիրառվող տեսողական կոդերին, որոնք նպաստում են հիշողության պահպանությանը:

Շիրակ գերեզմանատանը Արցախյան գոյամարտերին իրենց կյանքը նվիրաբերած քաջարի հայորդիների մահարձաններին *խաչի* պատկերն է՝ 2 սրերի խաչաձև համադրությամբ: Հայրենիքի առաջ բոլորս հավասար ենք, զինվոր ու նահատակ. այս է խորհուրդը միանման մահարձանների, որ կառուցվել են պետական աջակցությամբ: Մեր ժամանակներում՝ հատկապես Արցախյան 44-օրյա պատերազմից հետո, համայնական կորստի պարագայում, տապանաքարային արվեստը, այսպես ասած, դուրս է եկել դամբանական սահմանափակությունից, և մեր սուրբ նահատակների պատկեր-դեմքերը տեսնում ենք նաև բնակելի շինությունների պատերին՝ հակիրճ կենսագրականով ու մեկ բառով կամ նշանաբանով՝ «Կյանքս տվի հայրենիքին», «Իմ կյանքը իմ պատերազմն է», «Իմ կյանքը՝ ձեզ» և այլն:

Սգերգությունը՝ բանահյուսական հնագույն ժանր

Լինելով ոչ թե դարերի խորքում մնացած հնագույն բանահյուսական ժանր, այլ մեր օրերում էլ կենցաղավարող և նախկինի պես թաղման ծեսի մաս հանդիսացող ժո-

դովրդական բանավեճ, սգերգը ունի այժմեական մեծ նշանակություն թե՛ բանագիտական ու ազգագրական և թե՛ ժողովրդի հոգեբանության, մտածելակերպի ու աշխարհընկալման մասին պատկերացում կազմելու առումներով [6, էջ 123]:

Սգո երգերի (լացերգեր) ամբողջական նմուշներ.

/Որդու մահվան առիթով ասված երգ/

Մունըս սողցեցիր, բալա ջան, // Կանաչ արտս քաղեցիր,

Դուռ ու երդիկըս փակեցիր, // Տուն ու դուռըս սև քարով շարիր,

Թներըս պոկիր, բըմբըլներս քաշիր, // Թռած թներըս թափիր,

Ես ո՞ւր վազեմ, օր քեզի գտնիմ, // Դու նեցուկ էիր ընծի,

Մոխիր կտրիմ, բալա ջան:

/Մոֆյա Սարգսյան Թորոսի, 1883 թ. ծնվել է Ալեքսանդրապոլում /Գյումրի/, ունեցել է 9 զավակ, քաղաքում հայտնի կատակաբան Ծիտրո Ալեքի քույրն է, գիտեր բանաձևային բանահյուսության բազմաթիվ նմուշներ, ժողովրդական բուժամիջոցներ, հեքիմ էր, տատմեր/ [3]:

1. Նշանասիմվոլային վերլուծություն՝ «Մունըս սողցեցիր, կանաչ արտս քաղեցիր» – որդին խորհրդանշվում է որպես ծառ, արտ, կյանքի և բեղմնավորության աղբյուր: Մահը՝ ծառի սողցում է և արտի կործանում: «Դուռ ու երդիկըս սև քարով շարեցիր, տուն ու դուռըս սև քարով շարիր» – սև քարն այստեղ մահվան և գերեզմանաքարի խորհրդանիշն է: Տունը վերածվում է սգի ու հիշատակի տարածության: «Թներըս թափիր, բըմբըլներըս քաշիր» – մարմնի մասնատման պատկերով ցույց է տրվում մայրական կյանքի կորուստը: Որդու մահը ոչ միայն նրա մարմինն է կործանում, այլև կյանքի շարունակականությունը: «Դու նեցուկ էիր ընծի» – որդին ներկայացվում է որպես կյանքի հենասյուն: Այսպիսով, այս լացերգում բնական-կենցաղային սիմվոլիկան ծառայում է անհատի մահվան և համայնքային կյանքի խզման ներկայացմանը:

2. Հոգեբանական վերլուծություն՝ Լացերգը արտահայտում է կոլեկտիվ տրավմատիկ փորձի լեզվային կառուցվածքը. Կորստի վերապրումը բերվում է կրկնվող նախադասություններով («Մունըս սողցեցիր... Կանաչ արտըս քաղեցիր...»), ինչը հուշում է սթրեսային հիշողության մեխանիկական կրկնության մասին: Սա բնորոշ է տրավմայի մշակութային լեզվին, երբ բառերը մնում են պտտվող, կրկնվող: Արտահայտությունները մարմնավորված են սոմատիկ պատկերներով («Թներըս թափիր», «բըմբըլներըս քաշիր»), որոնք ցույց են տալիս տրավմայի ֆիզիկական ազդեցությունը հոգեկանի վրա: Որդու կորուստը հոգեբանական մակարդակում մոր ինքնության փլուզում է:

3. Մշակութային և քաղաքային ինքնության համատեքստ՝ Այսպիսի լացերգերը տարածված էին Գյումրիում /նախկին՝ Ալեքսանդրապոլ/՝ որպես համայնքային սգի ձև: Երբ քաղաքը անցնում էր աղետների միջով (մահ, երկրաշարժ, պատերազմ), այս երգերը կատարում էին հիշողության պահպանման և կոլեկտիվ ինքնության ամրապնդման գործառույթ: Լացերգը ըստ էության դառնում է գերեզմանաքարի մակագրություն. այն նշում է մահվան փաստը, բայց միաժամանակ նաև պահպանում է հիշողությունը՝ դարձնելով այն սերնդից սերունդ փոխանցվող:

Քաղաքային ինքնության համատեքստում նման երգերը ձևավորում էին համայնքային հիշողության ոլորտը, որտեղ յուրաքանչյուր կորուստ ընկալվում էր ոչ թե անհատի, այլ ամբողջ քաղաքի կորստի տեսանկյունից: Տրված նյութը ոչ միայն անհատական ողբ է, այլև տրավմայի մշակության արտահայտություն, որը սիմվոլիկորեն կապում է մարմինը, տունը և քաղաքը: Այն ցույց է տալիս, թե ինչպես է հիշողությունը ձևավորվում երգի, սգի և սիմվոլների միջոցով. որդու մահը հավասար է ծառը կտրելուն, արտի կորստին, տան սևաբացմանը:

Այսպիսով, լացերգը կարելի է դիտարկել որպես քաղաքային ինքնության և կոլեկտիվ հիշողության անջնջելի մաս, որտեղ Գյումրու մշակույթում տրավմայի խոսքը վերածվում է ոչ միայն սգի, այլև հիշողության պահպանման մեխանիզմի: Վկայաբերենք մի ամբողջական լացերգ ևս, որ գրառել ենք 1988 թ. երկրաշարժից հետո, Գյումրու հին գերեզմանոցում.

Ինչը՞ դ չլամ, ինչը՞ դ չողբամ, բալեք ջան, // Արմատախիլ էղավ բալես, / Ծաղկեցրի, փնջեցի, աչք մեծրցրի բալիս վրա, // Ծառերի պես բացվեիք, բալեք ջան, // Ես ծառս տնկեցի, բարը չտեսա, // Ա՛խ, իմ մատղա՛շ բալեք ջան, / Լավից լավին արժանի բալա, // Զօր ու գիշեր լացի մեջ եմ, բալա, / Գեթ մեկ անգամ ձենդ լսեմ, բալա ջան, // Շունչդ առնեմ, բալա ջան, // Անմե՛ղ, խղճո՛ւկ բալա ջան, // Զո՛ւսպ ու լո՛ի՛կ բալա ջան, // Լուսս քոռնա, բալա ջան, // Էս ի՛նչ վառման կրակ է, բալա ջան, // Մե՛ փոքր լուսամուտը բացեք, // Նես գամ, բալեք ջան, // Իմ կյանքիս կես բալա, // Ո՛ր քարը ճգմեց, ձեռքես խլեց բալեքիս, // Հողերը զլխիդ, ա՛յ մեր, // Դու ինչը՞ դ կապրիս արևի երեսը: // Առանց շորի մտան էս անտեր հողը բալեքս, // Գոնե ձագուկներդ մնային, // Սրտիս վրա պահեի, // Քու տեղդ հոտ քաշեի, բալա: // Էդ էլ չկամեցավ, // Էդ էլ տարավ: // Ոչ մի մեր էս կսկիծը չտեսնի, // Դեմը առնել չի էղնի, // Արուն հոսող վերք է, // Զի փակվի, բալա [3]:

1. Անհատական սուգ - կոլեկտիվ սուգ. Տրված լացերգում մոր խոսքը՝ ուղղված իր երեխային, վերածվում է համայնքի խոսքի. «Արմատախիլ էղավ բալես»-ը կարող է նույնքան վերաբերել թե՛ մի որդեկուրույս մոր, թե՛ ամբողջ ազգի, որ կորցել է զավակներին: Այսպիսով՝ անհատական ողբերն ու պատմությունները պահպանվում են որպես *ազգային տրավմայի վկայություններ*:

2. Մշակութային անավարտություն. Մոր խոսքը՝ «Էդ էլ չկամեցավ, էդ էլ տարավ», ցույց է տալիս անդադար կորստի զգացողությունը: Ցեղասպանության բանահյուսության մեջ այս «անվերջ կորուստ»-ի մոտիվը արտահայտվում է՝ «Տները սև քար դարձան», «Ձագերը կոտորվեցին»: Այսպիսով, մշակութային անավարտությունը դառնում է ոչ միայն ընտանեկան, այլև ազգային մասշտաբի:

3. Նշանասիմվոլներ. Ծառ, արմատ, հող, լույս – սգերգի հիմնական խորհրդանիշներն են: Նույնը կարելի է տեսնել ազգային ողբերում՝ «արմատախիլ ժողովուրդ», «լույսը մարեց մեր օջախի», «հողը կուլ տվեց»: Այս կերպ տեքստերի սիմվոլիկան կրկնվում է՝ հաստատելով, որ մշակութային հիշողությունը պահպանում է նույն պատկերային դաշտը՝ անհատականից ընդհուպ կոլեկտիվ:

4. Տրավմա և հիշողություն. Մոր տրավման չի փակվում, վերքը մշտապես բաց է («Արուն հոսող վերք է, չի փակվի»): Ազգային սգերգերում նույնն է. ցավը ներկայացվում

է որպէս պահպանվող բաց վերք, որը չի ապաքինվում, այլ փոխանցվում է սերունդներին: Սա հենց հիշողության մեխանիզմն է. չապաքինված վերքը դառնում է հիշողության կրող: Այսպիսով՝ անհատի ողբերգությունը, ինչպէս տրված սգերգում, և ազգային մեծ ողբերգությունները ունեն նույն կառուցվածքը: Երկուսն էլ հիմնված են տրավմայի բաց վերքի, անավարտության, և խորհրդանշական կրկնվող պատկերների վրա:

Հետադետյան լացերգեր – 1988 թ. երկրաշարժից հետո դրանց թեմատիկան ընդլայնվեց ընդհուպ զանգվածային կորուստների արձանագրում: Օրինակներ՝ «Երկրաշարժը տունս քանդեց»: «Ա՛խ, երկրաշարժ, ի՞նչ արեցիր»: «Ասա՛, ո՛վ Աստված, եթե խիղճ ունես, ի՞նչ ճակատագիր դու տվեցիր մեզ» [3]:

Տապանագրային արվեստում հատկապէս երեխաների մահվան թեման արտահայտված է բացառիկ էմոցիոնալ ուժով, ինչպէս օրինակ՝ «Թոաք, հրեշտակներ, ձեր տնից կարոտ, ինձ անհույս թողեցիք, ցմահ եմ լալու...»: «Դու հող ես դառնում, ուրեմն կյանքս ես հողին կտամ...» [7, էջ 162]:

Ընդհանրապէս հայ կնոջ օրորոցայինից անբաժան է եղել սրտակեղեք ողբի մոտիվը: Նա, միջավայրին անհաղորդ և ներամփոփված, իր մանկան սնարի մոտ է լացել իր ճակատագրի դառնությունները, վշտերն ու հոգսերը: Մանավանդ որդեկորույս ու այրի կնոջ՝ օրորոցի մոտ թե մի այլ առիթով ասված երգը միշտ ողբ է ու լալիք. «Միրտս բլե՛կուլամ էրուն, /Անխեր թալին իմ ձագերուն, /Անբուն թողին իմ ձագերուն, Միրտս բլե՛կուլամ էրուն...» [6, էջ 204]: Այս տեքստերը փաստում են, որ լացերգերը գործում են որպէս ձայնավորված (վոկալիզացված) էպիտաֆիաներ, որոնց սեմանտիկ դաշտը համընկնում է տապանագրերին: Ամեն դեպքում լացերգերի ժառանգությունը Գյումրիում գործում է որպէս կատարսիսի և համայնքային համերաշխության միջոց, և այստեղ էական դեր ունի կրոնական հղումների և անցորդին ուղղված խոսքի պահպանությունը:

Վերլուծության արդյունքները ցույց են տալիս, որ Գյումրու տապանագրային և բանավոր սգերգային ժառանգությունը արտացոլում է ոչ միայն հետադետյան մշակութային հիշողության համընդհանուր օրինաչափությունները, այլև յուրահատուկ տեղային մոդել, որը կարելի է բնորոշել որպէս *երկակի հիշողության համակարգ*: Այս համակարգը ձևավորվում է նյութական և ոչ նյութական հիշողության փոխլրացնող փոխազդեցությամբ:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. Այսպիսով՝ հետադետյան շրջանում ձևավորված գերեզմանոցները հանդես են գալիս ոչ միայն որպէս անձնական և հավաքական վշտի վայրեր, այլև որպէս *մշակութային արխիվներ*, որոնք պահպանել և վերարտադրել են աղետի մասին հիշողության բազմաշերտ պատմությունները: Գյումրու տապանագրային և սգերգերի ժառանգությունը ձևավորում են հետադետյան հիշողության յուրօրինակ համակարգ, որտեղ տրավմայի լեզուն անցնում է անհատական կորստից դեպի հավաքական փորձառություն: Հիշողության կրիչները հանդես են գալիս երկակի՝ նյութական և ոչ նյութական ձևերով: Քաղաքային ինքնությունն ամրապնդվում է ոչ միայն անցյալի վաւերացման, այլև նրա սիմվոլիկ վերակառուցման միջոցով:

Այսպիսով, գերեզմանոցների ուսումնասիրությունը մեզ թույլ է տալիս նորովի հասկանալ 1988 թվականի մեծ աղետի մշակութային ժառանգությունը և բացահայտել

հավաքական հիշողության ձևավորման բարդ, բազմաշերտ գործընթացները: Այն միաժամանակ կարևոր քայլ է հետադեպի ինքնության և մշակութային հարմարվողականության համապարփակ ուսումնասիրության ճանապարհին: Գյումրու գերեզմանոցները 1988 թվականի երկրաշարժից հետո վերածվել են յուրահատուկ մշակութային տարածքների, որոնք պահպանել և փոխանցել են քաղաքի հավաքական հիշողության առանցքային տարրերը:

Հետազոտությունը հաստատում է, որ գերեզմանոցները դառնում են ակտիվ մշակութային հարթակներ, որտեղ խաչվում են անցյալի վկայությունները, ներկայի սիմվոլները և ապագայի նարատիվները: Այդպիսով, դրանք հանդես են գալիս որպես հիշողության կենդանի արխիվներ:

Հ ա վ ե լ վ ա ծ

Գյումրու հին գերեզմանատների ավանդական տապանագրերի ընտրանի

Աղբյուր՝ «Դիվան հայ վիմագրության, պրակ X. Շիրակի մարզ», ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2017:

Տապանագիր 1

Տեղանքը՝ Գյումրի, Նորաշեն հին գերեզմանատուն

Թվագրությունը՝ Թուին Հայոց ՌՃԽԳ (1851 թ.)

Տեքստը. «Յիշատակ է ծառայի Աստուծոյ Հովսէփի, որ հանգաւ ի թուին Հայոց ՌՃԽԳ, Աստուած ողորմեաց»

Հղում՝ [4, էջ 472]

Տապանագիր 2

Տեղանքը՝ Գյումրի, ս. Ամենափրկիչի հարակից գերեզմանատուն

Թվագրությունը՝ Թուին Հայոց ՌՃՆԱ (1891 թ.)

Տեքստը. «Յիշատակ է Մարիամին և որդւոյն Մինասի, թող լոյս ի հանգիստս հոգւոց իւրոց»

Հղում՝ [4, էջ 311]

Տապանագիր 3

Տեղանքը՝ Գյումրի, Կումայրի պատմական գերեզմանատուն

Թվագրությունը՝ 1863 թ.

Տեքստը. «Թուին Հայոց ՌՃԿԲ, այստեղ հանգաւ վարպետ Կարապետը, շինարարն այս սուրբ վայրի»

Միավորիկա. խաչ, գեղարվեստական զարդաքանդակներ, շինարարական գործիքների պատկերներ

Հղում՝ [4, էջ 352]

Տապանագիր 4

Տեղանքը՝ Գյումրի, Կումայրի

Թվագրությունը՝ 1874 թ.

Տեքստը. «Յիշատակ է Արշակի, որ ի հանգիստ ի քնաց զաւակաց և ծնողաց յաղթաւ, Տէ՛ր յիշեա՛ զհոգիս»

Հղում՝ [4, էջ 405]

Տապանագիր 5

Տեղանքը՝ Գյումրի, Նորաշեն

Թվագրությունը՝ 1838 թ.

Տեքստը. «Թուին Հայոց ՌՃԺԸ, հանգաւ ծառան Աստուծոյ Ստեփանոս, թող ի լոյս եւ ի խաղաղութիւն»

Հղում՝ [4, էջ 443]

Տապանագիր 6

Տեղանքը՝ Գյումրի, հին գերեզմանատուն

Թվագրությունը՝ 1902 թ.

Տեքստը. «Աստուած ողորմեաց զԾովինարին, կինն բարեպաշտ եւ մայրն գութալի, թող յիշատակն անմահ լինի»

Հղում՝ [4, էջ 472]

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. **Աբեղյան Մ.** *Երկեր*, Է հատոր: Երևան: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975: 603 էջ:
2. **Գրիգորյան Ռ.** *Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն*, Հ. 14: Երևան: Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983: 263 էջ:
3. *Դաշտային բանահյուսական նյութեր*. Կ. Սահակյանի անձնական արխիվ:
4. *Դիվան հայ վիմագրության: Պրակ X: Շիրակի մարզ: Կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան:* Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2017: 725 էջ:
5. **Խաչատրյան Պ.** *Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր*, Երևան, 1969: 344 էջ:
6. **Հարությունյան Ե.** *Հայ ժողովրդական սգո երգեր // Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ, հ. 24:* Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007: էջ 123:
7. **Հովհաննիսյան Ռ., Սահակյան Կ.** *Գերեզմանաքարերի գեղարվեստական մակագրությունների շուրջ*, // ԳԱԱ ԵՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 3, Գյումրի: «Գիտություն» հրատ., 2000: 161-165 էջեր:
8. **Assmann Jan.** *Cultural Memory and Early Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 344 p.
9. **Alexander J.** *Trauma: A Social Theory*. Cambridge: Polity Press, 2018. 256 p.
10. **Boret Sebastien, and Aiko Shibayama.** 2017. *Living with Disaster: Social Dimensions of Earthquake Disasters in Japan*. Kyoto: Kyoto University Press. 1–12pp.
11. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1992. 254 p.
12. **Turner V.** *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago: Aldine Publishing, 1969. 213 p.

References

1. **Abegyan, M.** *Collected Works*, Vol. 5 [*Yerker, h. 5*]. Yerevan: Armenian SSR Academy of Sciences Press, 1975. 603 p. (in Armenian)
2. **Grigoryan, R.** *Armenian Ethnography and Folklore*, Vol. 14 [*Hay azgagrutyun yev banahyusutyun, h. 14*]. Yerevan: Armenian SSR Academy of Sciences Press, 1983. 263 p. (in Armenian)
3. **Sahakyan, K.** *Field Folklore Materials* [*Dashtayin banahyusakan nyuter*]. Personal Archive, 2021–2024. (in Armenian)
4. *Divan of Armenian Epigraphy*, Vol. X: Shirak Region [*Divan hay vimagrut'yan, prak X. Shiraki marz*]. Comp. by S. G. Barkhudaryan. Yerevan: NAS RA “Gitut'yun” Publ., 2017. 725 p. (in Armenian)
5. **Khachatryan, P.** *Medieval Armenian Historical Laments* [*Hay mijndaryan patmakan voghbery*]. Yerevan: Armenian SSR Academy of Sciences Press, 1969. 344 p. (in Armenian)

6. **Harutyunyan, Ye.** *Armenian Folk Funeral Songs* [Hay zhoghovrdakan sgo yergery] // Armenian Ethnography and Folklore: Materials and Studies, Vol. 24 [*Hay azgagrutyun yev banahyusutyun: Nyuter yev usumnasirutyunner, h. 24*]. Yerevan: NAS RA “Gitut’yun” Publ., 2007. 123p. (in Armenian)
7. **Hovhannisyanyan, R., & Sahakyan, K.** On the Artistic Inscriptions of Tombstones [*Gerezmanakareri geharts’vestakan makagrutyunneri shrj*] // Scientific Papers of the Shirak Centre of NAS RA, Vol. 3. Gyumri: “Gitut’yun” Publ., 2000. 161–165pp. (in Armenian)
8. - 12. / տե՛ս հայերեն գրականության ցանկում՝ in English/

Ընդունվել է / Received on: **20. 09. 2025**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **14. 10. 2025**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **10. 12. 2025**

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Կարինե Արամի ՍԱՀԱԿՅԱՆ՝ հոգեբ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ,
ԳԱԱ ԾՀՀ կենտրոնի ավագ գիտաշխատող,
ԾՊՀ Հոգեբանության և սոցիոլոգիայի ամբիոնի դասախոս, Գյումրի, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ sahakyanani@mail.ru / ORCID.org. 0009-0008-6566-0911

Karine Aram SAHAKYAN: PhD, associate professor,
Researcher at Shirak Center for Armenological Studies of NAS,
Lecturer at the Chair of Psychology and Sociology, SUSH, Gyumri, RA,
e-mail: sahakyanani@mail.ru / ORCID.org. 0009-0008-6566-0911

Ռոզա Պողոսի ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ՝ ԳԱԱ Ծիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող, Գյումրի, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ vard-rosa@mail.ru / ORCID.org 0009-0009-7553-7797

Roza Pogos HOVHANNISYAN: Researcher at Shirak Center for
Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA,
e-mail: vard-rosa@mail.ru / ORCID.org. 0009-0009-7553-7797